

D. D. KƏRİMOVA, filologiya ü. f. d.

Heydər Əliyev adına AAHM

NATIQLIK BACARIĞININ İNKİŞAFINDA ZƏRURİ OLAN AMİLLƏR

Məqalədə rəhbərlərin və komandirlərin fəaliyyətində natiqlik bacarığının rolu məsələsi araşdırılmışdır.

Müasir ordunun əsas göstəricilərindən biri onun peşəkar zabit kadrlarının olmasıdır. Belə ki, zabitlər həm də komandirlər-rəhbərlər-liderlərdir və onlar şəxsi heyətlə bilavasitə təmasda olurlar, onlara rəhbərlik edirlər. İstər auditoriyada, istərsə də sıra qarşısında onların özlərinin ifadələrini məntiqli və anlaşılıqlı ifadə etmələri zəruri şərtidir. Məhz komandirin – rəhbərin tabeçiliyində onları doğru–dürüst istiqamətləndirməsi, inandırması və səfərbər etməsi ondan həm də yüksək peşəkar natiqlik bacarığına və gözəl nitq mədəniyyətinə malik olmasını tələb edir.

Məsələnin aktuallığı hələ eramızdan əvvəl yunan və Roma natiqlik məktəblərinin görkəmli nümayəndələri **Diogen** və **Demetriy** nitqin beş keyfiyyətini - *təmizliyini, aydınlığı, yıqcamlılığı, məqsəda uyğunluğu və gözəlliyini* əsas sayaraq mədəni nitqi müəyyənləşdirən məziyyətlərin həlledici olduğunu önə çəkirdilər, yəni bu həmişə aktual olmaqdadır.

Natiqlik sənəti dedikdə, ictimaiyyət qarşısında çıxışların ən yüksək səviyyəsi, nitq nitqinin keyfiyyət özəlliyi, canlı sözü söyləyə bilmə ustalığına malik olması başa düşüldür. Natiqlik sənəti dedikdə, nitqin auditoriyaya arzu olunan təsiri göstərmək məqsədilə gözəl qurulması və söylənməsi ustalığı nəzərdə tutulur. Natiqlik məharətinin formalaşması və inkişafı üçün nitqin necə qurulması və necə ifadə olunması mühüm şərtidir. Nitqin daha gözəl və yüksək səviyyədə alınması üçün aşağıdakı amillərə diqqətli cəlb etmək lazımdır:

Nitqin məntiqliyi. Obyektiv gerçəkliyi doğru, dürüst əks etdirən hökm, fikir məntiqə əsaslanır. Məntiqə əsaslanaraq mülahizə və mühakimələrini düzgün və konkret ifadə edən nitqin nitqi kommunikativ keyfiyyət kimi dəqiq olur, yəni məzmun insan təfəkkürünün məhsuludur.

Nitqin ahəngdarlığı səlisliyi, gözəlliyi, axıcılığı, rəvanlıq gözənilməklə materialın alçaq tondan başlayaraq uca tona doğru yüksəlməsi və s. nəzərdə tutulur. Eyni zamanda avazın, tempin dəyişməsi, dinləyiciləri özünə cəlb etmə qabiliyyəti, dilin fonetik imkanlarından bəhrələnməklə cümlədə eyni köklü üzvlərin ardıcıl sıralanması, onun ahəngdarlığını təşkil edir.

Nitqin zənginliyinin başlıca amili onda dil vahidlərinin təkcə çoxluğu deyil, rəngarəngliyidir. Nitq öz fikirlərini daha münasib sözlərdən - sinonimlərdən, antonimlərdən, frazeoloji birləşmələrdən, ibarələrdən və məcazların müxtəlif növlərindən istifadə hesabına nitqini maraqlı qurur [1, s.118-120].

Fikirlərin düzgün seçilməsi. Fikrin düzgün ifadə olunması üçün sıra qabağında çıxış edən rəhbər - komandir şifahi nitqin xüsusiyyətlərini nəzərə almalı, yəni o öz fikirlərini konkret vəziyyətə uyğun olaraq aydın, inandırıcı, səlist və ardıcıl şəkildə açıqlamalıdır.

Nitqin sözünün etimologiyasına nəzər yetirəndə də bu öz təsdiqini tapır ki, özünün ictimai əhəmiyyətli fikirlərini anlaşılıqlı, inandırıcı, təsiredici bir şəkildə ifadə etməyi bacaran adam əsl natiqidir.

Nitqin də silahı canlı sözdür[2], yəni natiqlik sənətinin bu şəkildə şərh edilməsi hələ antik dövrlərdə qəbul edilmişdir. Məsələn, Aristotel ritorikanı "hər bir əşyaya aid mümkün inandırma üsullarını tapa bilmək bacarığı" adlandırdı [3, s.12].

Nitqin qarşısında duran vəzifələri **Siseron** ümumiyyətlə aşağıdakı kimi qısaca ifadə edir: "Forumda və məhkəmədə çıxış edən, sübut etməyi, məftun etməyi və inandırmağı bacaran adamı gözəl nitq hesab etmək olar. Sübut etmək vacibdir, məftun etmək zövqverəndir, - qələbəyə düzgün yolla - inandırmaqla; natiqlər qarşısında nə qədər vəzifələr dayanır, nə qədər natiqlik istedadı

növləri mövcuddur: incəliklə sübut etmək lazımdır, ölçü ilə məftun etmək, həərətə inandırmaq; bütün bunlara nətiqin gücü daxildir.

Nitqin inandırıcı olması üçün nitq aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilməlidir:

1. Nitq vəziyyəti yaxşıca anılmalı və bu baxımdan şəxsi heyətinin təfəkkür tərzini və nətiqlik üslubunu nəzərə almalıdır;

2. O, şəxsi heyətə (dinləyicilərə) öz fikirlərini daha aydın şəkildə, onların başa düşdüylə formada çatdırmalı, bununla onları inandırmağa nail olmalıdır.

Başqa sözlə, şəxsi heyətin (dinləyicilərin) informasiyanı necə dərk etməsi komandirin, rəhbərin söylədiyi fikirlərin daha anlaşılıqlı, səlist olmasından asılıdır. Tapşırıqın -əmrin düzgün verilməsi onun düzgün icra olunması üçün ilkin şərtidir. Rəhbərin-komandirin şifahi nitqinin şəxsi heyət üçün önəmli olmasını göstərən mühüm cəhətlərdən biri də onların komandirə və onun söylədiklərinə qanunlarda, nizamnamələrdə və ya təlimatlarda yazılanlardan daha inamlı yanaşmalarıdır. Bir çox hallarda, rəhbərin-komandirin şifahi nitqində söylədiklərinə daha çox diqqət yetirir və bunu rəhbər tuturlar.

Beləliklə, rəhbərlər – komandirlər də bu məqamı nəzərə almalı və nitqində daha diqqətli, əsaslanmış, hazırlıqlı olmalı, doğru informasiya verməyə, qanuna söykənməyə çalışmalıdır. Bu zaman onun söylədikləri ilə qanunlar arasında bir bağlılıq, uyğunluq gözlənilməlidir. Əks təqdirdə onların çıxışına olan inamsızlıq, ümumilikdə etimadsızlığın meydana gəlməsinə səbəb olar.

Diqqətin cəlb edilməsi, nitqin təsiredici olması üsulları.

Roma nitqlik məktəbinin parlaq ulduzu Siseron nitqin qarşısında üç tələb qoyurdu:

-nitq öyrətməli, bilik verməlidir;

-nitq dinləyiciyə güclü təsir göstərməlidir;

-nitq söyləniləndə qulaq asana ləzzət verməlidir [4, s.12]

Burdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, nitq nitqinin daha cəlbədedici, daha maraqlı olması üçün bütün mümkün imkanlardan istifadə etməlidir. Auditoriyanı çıxışı dinləməyə məcbur etmək yox, onları həvəsləndirmək, motivasiya yaratmaq lazımdır. Bu zaman nitq daha effektiv təsirə malik olacaqdır. Peşakar nitq bu məsələləri düzgün dəyərləndirməyi bacarır və müvafiq üsullardan istifadə edir. Aşağıda göstərilən üsulların hansından istifadə konkret şərətdən, auditoriyanın vəziyyətindən, səbəb və məqsəddən asılı tətbiq edilir:

1. Nitqdə dinləyicilər üçün yeni olan informasiyadan, həmçinin, “diqqəti cəlb edən” ifadələrdən istifadə edilir;

2. Auditoriyanın marağını artırmaq üçün şişirtməkdən çəkinmək olmaz; bu, hadisələr, proseslər və insanların davranışları arasında əlaqələri aşkara çıxarmağa kömək edər. Lakin sonradan, nitq öz mövqeyini dəqiq ifadə etməyi də unutmamalı;

3. Müzakirəni daha aydın formada aparmaq üçün auditoriyanı buna cəlb edir, onların bilik və bacarıqlarından istifadə etməklə ümumi komandanın birgə qərar qəbul etməsinə nail olur;

4. Fikirlərinizin düzgünlüyünü təsdiq etmək üçün təcrübəli, tanınmış və hamının qəbul etdiyi görkəmli şəxslərin – dahlilərin, alimlərin, ictimai-siyasi və elm xadimlərinin (Sokrat, Demosfen, Aristotel, Siseron, Kvintillion və s.) həyat yoluna istinad etməli;

5. Onu dinləyicilərə bağlayan, onlarda maraq yaradan xüsusi hadisələri həvəslə təsvir edir, əhəmiyyət kəsb edə biləcək ən xırda detallardan yararlanmalı.

6. Fikirlərini bədii obrazlı formada, cəlbədedici şəkildə izah etməli;

7. Nitqin dinləyiciləri yormaması üçün uzun danışığa üstünlük vermədən, daha zəruri və vacib olan məqamları diqqətə çatdırmalı;

8. Nitqinin dinləyicilərdə yorucu, qıcıqlandırıcı effekt yaratmaması, gərginliyin qarşısının alınması üçün müəyyən məqamlarda yumura yer verir, bəzi güllüş xarakterli misallar çəkir.

9. Rəsmi və qeyri-rəsmi (həşiyə çıxmaqla maraqlı məlumatlar) nitq vəziyyətindən asılı olaraq, nitqin ifadəliliyini artıran vasitələrdən istifadə edir [3, s. 296-298].

Bütün bunlar nitq (rəhbər) üçün önəmlidir, amma nisbi xarakter daşıyır. Nitqin – komandirin bu üsullardan hansını seçməsi, ondan istifadə etməsi onun öz bacarığına, istəyinə bağlıdır. Eyni zamanda bu üsullardan istifadə konkret nitqin vəziyyətindən və onun şəxsiyyətindən

asılıdır. Hər üsulu hər yerə tətbiq etmək doğru deyil. Başqa sözlə, bu üsullardan ağılla və yaradıcı formada istifadə məqsədyönlüdür.

Rəhbər (komandir) şəxsi heyəti (dinləyiciləri) təkcə məlumatlandırmaq yox, həm də inandırmaq istədikdə elmi və rəsmi üslubdan (kitab cümlələrindən), qanunvericilikdə təsbit olunan məqamalara müraciət edir, həmçinin, müxtəlif bənzətmələrdən və digər vasitələrdən təfəkkür və əsaslandırmanın mühüm istiqamətlərini qabartmaq məqsədilə istifadə edir.

Nitqə əvvəlcədən hazırlaşmağın vacibliyi. Nitqin hazırlanması zamanı nitq (komandir) onun bütün məzmununu tamamilə kağıza qeyd edir. Bununla paralel o, müntəzəm olaraq auditoriya ilə göz temasına girməli, həmçinin, dinləyicilərə təsir edən digər nitq vasitələrini nəzərə almalıdır. Əks halda, nitq “dolğunluq təsiri olan” yeknəsəq oxuya çevrilir.

Şübhəsiz ki, nitqin effektivliyini artırmaq üçün rəhbər (komandir) əvvəlcədən hazırlanmış mətni mükəmməl öyrənməli, mütləq onu bir neçə dəfə özü üçün ucadan oxumalıdır. Bu bir daha imkan verəcək ki, o, öz nitqində çatışmazlıqları görə, çox mürəkkəb, çətin anlaşılana biləcək ifadə və sözləri daha uyğun və başa düşülən sözlərlə əvəz edə bilmək şansına qazansın.

Qədim yunan nitqlik sənətinin çox görkəmli şəxslərindən biri olan **Demosfen** nitqlik elmini nəzəri və praktik cəhətdən inkişaf etdirmiş, faydalı fikirlər, mülahizələr söyləmişdir. O bildirirdi ki, nitqlik sənətində aşağıdakı tələblərə əməl olunmalıdır:

-materialın toplanması.

-məqsədəuyğun söylənilməsi üçün planın tərtibi.

-nitqin məzmununun öyrənilməsi, mənimsənilməsi.

-məzmunun dinləyicilər qarşısında söylənilməsi [5, s.137; 1, s.39].

Məhz qeyd olunan meyarları nəzərə alınması sayəsində *Demosfenin* tələffüzü, danışıq tərzini aydın, anlaşılıqlı idi. O özünün dərin məntiqi, rəngarəng informasiya çalarları, mürciat formaları, ritorik sualları ilə dinləyiciləri cəlb edə bildirdi. O, çıxışlarını əvvəlcə yazır, sonra onu danışmağı öyrənirdi. O dövrün tarixçi - filosoflarının yazdığına görə Demosfen öz üzərində məhz gərgin çalışmaqla işgüzarlıq qabiliyyəti, böyük zəhməti, ciddi çalışqanlıq sayəsində anadangəlmə qüsurlarını islah edib məşhur nitq kimi şöhrət tapdı, ən məşhur nitq səviyyəsinə yüksəldi. Ondan üç yüz il sonra yaşamış **Mark Tulli Siseron** yazırdı: “Kim Demosfen olmaq istəmərsə, o, nitq deyil” [6, s.187].

Məruzənin mətnini hazırlayarkən dinləyicilərin xüsusi psixoloji əhvalını nəzərdən qaçırmamaq olmaz, yəni çıxışı dinləyicilərin maraq və səviyyəsinə uyğun qurmalı, bu onların nitqin fikirlərinin məzmununu asanlıqla və tez mənimsəmələrinə yardımçı olacaqdır. Başqa sözlə, dinləyicilər üçün nitqin anlaşılıqlı olmasını təmin etmək baxımından aydın və asan yadda qalan cümlələrdən istifadə edilməlidir.

Cümlələrin psixoloji baxımdan məqsədyönlü quruluşuna və həcminə üstünlük verilir. Qısa, asan cümlələr mülahizəni dinləyicilər üçün daha anlaşılıqlı edir. Fikirlərin dinləyicilərin şüuruna təsir etməsinə istədikdə, onlar aydın ifadə edilməlidir.

Dinləyicilər söz çoxluğuna üstünlük verən nitqin fikirlərini çox da həvəslə dinləmirlər: doğrudur, ona danışmağa mane olurlar, lakin lazımı diqqəti də göstərmirlər.

Nitqin ifadə olunma tərzini. Çıxış edən öz nitqini laqeyd və yeknəsəq şəkildə, sanki hansısa qoyulmuş tapşırıq yerinə yetirmiş kimi kağızdan oxumaması mühümdür, lakin bu halda o, çalışmışdır ki, xüsusi şərhəmə tərzini ilə kağıza yazılmış mətni həqiqətən inandırıcı nitqə çevirə bilsin.

Yaxşı çıxış etmək üçün sadəcə lazımı nitq üsullarına yiyələnmiş olmaq kifayət etmir. Bu üsulların tətbiqi öz fikirlərini daha inandırıcı şəkildə şərh etməkdə nitqə kömək edər.

Hər şeydən əvvəl, dinləyicilər üçün aydın, anlaşılıqlı və mümkün qədər terminlərdən uzaq formada danışmalı. Həm kobud dialekt tərzindən, həm də sözlərin qəsdən mürəkkəb tələffüz olunmasından çəkinmək lazımdır. Aristotel nitqin aydınlığını ünsiyyət üçün başlıca şərt sayır və göstərirdi ki, nitq aydın deyilsə, demək, o öz məqsədinə çatma bilməmişdir. Nitqin aydınlığı üçün əsas amil danışanın (eləcə də oxuyanın və yazanın) nitq obyektinə haqqında mükəmməl məlumata

malik olmasıdır. Nətiq haqqında danışacağı materiala dərinədən və yaxşı bələd olsa, həmin materialı ifadə etmək üçün müvafiq dil vasitələri də tapa bilər [7, s. 34].

Verilən məlumatların dinləyicilər tərəfindən asan dərk edilməsi üçün sürət tənzimlənməli, çox sürətlə yox, aramla danışılmalı. Bu zaman mühüm və mürəkkəb fikirlərin söylənilməsi zamanı nitqin sürətini azaltmalı, az mühüm və informasiya əhəmiyyəti olmayan cümlələr sürətlə deyilməli. Auditoriyanın diqqətini ən mühüm məsələlərə cəmləmək üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən sözlər, anlayışlar, cümlə üzvləri, cümlələr vurğulanır.

Müxtəlif ixtisarlardan istifadə edin. Bu, sözləri tam şəkildə, mülayim sürətlə tələffüz etməyə və auditoriya ilə göz təması həyata keçirmək üçün vaxt qazanmağa imkan verir. Kamil adamlar həmişə deyəcəklərini ölçüb-biçmiş, geniş mətləbləri yığcam şəkildə ifadə etməyə, başqalarının vaxtını almamağa, onları yormamağa çalışmışlar. Klassiklərimiz nitqin yığcamlığına yüksək səviyyədə yanaşmışlar.

Hər şeydən əvvəl, yadda saxlamaq lazımdır ki, bir çox hallarda dinləyicilərin diqqətini cəlb edib saxlamaq, onlarla zəruri əlaqə yaratmaq baxımından improvizə edilmiş nitq daha yararlıdır.

Bununla belə, improvizələr kifayət qədər yüksək dəyərləndirilsə də, hərtərəfli, fəal hazırlığa -söylənəcək nitqin mətninin yazılmasına, hər bir ifadənin cilalanmasına üstünlük verilir. Yeri gəlmişkən, əgər bunlar olmasaydı, Qədim Yunanıstan və Romanın böyük natiqləri olan - Demofen, Siseronun və başqalarının nitqləri bizə, sadəcə olaraq, gəlib çatmazdı [3, s. 11].

Təsədüfi deyil ki, Aristotel dövlətin özünü qarşılıqlı nitq fəaliyyəti sistemi kimi qiymətləndirir, bu mənada ailə və dövləti eyniləşdirir. Aristotelin fikrincə, nitq qabiliyyəti insanı "digər canlılardan" fərqləndirir, nitq həm ailəni, həm də dövləti yaradır, deməli, ritorika cəmiyyət və onun idarə edilməsi haqqında elmdir [8].

NƏTİCƏ

İstənilən halda nətiq - xüsusilə də şəxsi heyətlə, geniş insan toplumuna məxsus müəssisələrdə çalışan rəhbərlər və komandirlər ixtisasları baxımından peşəkar olmaqla yanaşı, həm də liderlik bacarığına və natiqlik məharətinə də yiyələnmişlər. Bu baxımdan, rəhbərlər, komandirlər bir lider kimi təbəçiliklərində olan şəxslər qarşısındakı nitqlərinin daha keyfiyyətli olması üçün daim öz nitqlərinin təkmilləşdirilməsi üçün müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə etməli, çoxlu mütlalə ilə məşğul olmalı, daim üzərində çalışmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.S.Hüseynov, E.Qarayeva Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (dərslük). Bakı: "Elm və təhsil", 2016. 408 s.
- 2.F.Xəlilzadə Natiqlik mədəniyyəti. <http://kaspj.az/az/natiqlik-medeniyyeti>
- 3.F.Şiriyev Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. Bakı: "Nurlar", 2014. 400 s.
- 4.S.Hüseynov Nitq mədəniyyəti. Dərslük. Bakı: "Yazıçı," 2010. 240 s.
- 5.A.Bayramov, Z.Məhərrəmov, M.İsgəndərzadə Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. (ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti). Bakı: "ULU", 2015. 236 s.
- 6.M.Yusifov Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı: 1998.
- 7.N.Abdullayev Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı: 2013. s.
- 8.Aristotel. Ritorika. (Birinci kitab, İkinci kitab, Üçüncü kitab). Bakı: 2008. 133 s.